

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ

THEORETICAL ASPECTS OF THE RIGHT TO MENTAL INVIOLEABILITY

Санченко Д.Є., аспірант кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Автором статті актуалізується проблематика права на психічну недоторканність у царині сучасної правової думки, що на тлі динамічних змін у суспільстві і поглиблення уваги до загальних прав і свобод людини потребує застереження. Окремі акценти автор робить на необхідності дослідження права на психічну недоторканність у ширшому контексті, виходячи за рамки усталеного уявлення про право на особисту недоторканність. Означене право розглядається поза фізичними аспектами захищеності людини, у якості елементу психічної цілісності особистості, що потребує окремого аксіологічного підходу для його утвердження. У статті автором піднімаються питання визначення підходів до вивчення, властивостей та характеристик зазначеного права, що є ключовими для розуміння його суті та значення у правовій думці. Автор наголошує на важливості аналізу змісту та структурних елементів права на психічну недоторканність, висловлює своє бачення цього питання, що в кінцевому результаті визначає його правову природу. Зазначено, що існуючі підходи до диференціації прав особистості повинні бути уточнені і переосмислені з урахуванням сучасних викликів. Набувають дискусійного характеру позиції автора статті щодо права на психічну недоторканність, а саме: зіставлення суб'єктивного права і суб'єктивного обов'язку, визнання самостійності категорії психічної цілісності, розмежування презумпції психічного здоров'я та принципу психічної цілісності. Науковий пошук, крізь призму існуючих наукових підходів до визначення суб'єктивного права у фокусі цивільного права та інших галузей юридичної науки, має перспективи і потенціал, зокнайменше з огляду на відсутність єдності позицій стосовно самостійності права на психічну недоторканність. У ході дослідження підкреслюється роль і зміст правової презумпції та правового принципу, які є невід'ємними складовими досліджуваного явища та відносин, які складаються у зв'язку з ним. Висловлюються окремі пропозиції щодо удосконалення правового регулювання у цій сфері, що у перспективі може мати вплив на розвиток законодавства і правозастосування. Наукова розвідка автора цієї статті не претендує на вичерпність досліджуваної проблематики та має широкий міждисциплінарний потенціал для подальших діалогів.

Ключові слова: психічна недоторканність, суб'єктивне право на психічну недоторканність, презумпція психічного здоров'я, презумпція психічної цілісності.

The author of the article highlights the issue of the right to mental inviolability within the realm of contemporary legal thought, emphasizing the need for special attention to this right in light of dynamic societal changes and an increasing focus on human rights and freedoms. Special emphasis is placed on the necessity of exploring the right to mental inviolability within a broader context, beyond the traditional understanding of the right to personal inviolability. This right is considered not only in terms of the physical protection of individuals, but also as an element of the mental integrity of the personality, which requires a distinct axiological approach for its affirmation. The article addresses the recognition of approaches for the research, properties, and characteristics of this right, which are key to understanding its essence and significance in legal thought. The author emphasizes the importance of analyzing the content and structural elements of the right to mental inviolability, offering perspective of the matter, ultimately defining its legal nature. It is noted, that existing approaches to the differentiation of personal rights need to be clarified and re-evaluated in light of contemporary challenges. The author's positions concerning the right to mental inviolability take on a controversial character, particularly regarding the comparison of subjective rights and subjective duties, the recognition of the autonomy of the category of mental integrity, and the distinction between the presumption of mental health and principle of mental integrity. The scientific inquiry through the lens of existing approaches to defining subjective rights within civil law and other branches of legal science has potential and prospects, at least considering the lack of consensus on the autonomy of the right to mental inviolability. The study underscores the role and content of the legal presumption and legal principle, which are integral components of the topic under investigation. Specific proposals are made for improving legal regulation in this area, which may have future implications for the development of legislation and law enforcement. The author's scientific exploration does not claim to exhaust the topic under study and possesses a broad interdisciplinary potential for further dialogue.

Key words: mental inviolability, the subjective right to mental inviolability, the presumption of mental health, the presumption of mental integrity.

Постановка проблеми. Еволюція прав людини в сучасних умовах демонструє широкий потенціал цінності права, як феномену. Зважаючи на те, що у площині приватноправової сфери права людини розвиваються і уточнюються, набуваючи нового змісту, у цьому аспекті зберігається актуальність сприйняття права на недоторканність у більш глибокому сенсі. Право на психічну недоторканність усталено розглядається у складі права на недоторканність, втім нами наголошується на необхідності його наукового дослідження, як самостійного, емансипованого від традиційного уявлення. Це пов'язано в першу чергу з тим, що посягання на психічну сферу людини у світі є негативним явищем, яке має тенденції до розширення, а відтак заходи щодо попередження усіх негативних наслідків спрямовуються на забезпечення здійснення суб'єктивних цивільних прав. Як зазначає Valentina Carraro «...через нещодавнє виникнення пандемії дослідження щодо порушень прав, які виникли внаслідок цього, ще перебувають на ранніх стадіях. Нові дослідження можуть надати більш повну картину, або виявити додаткові порушення, які поки що залишаються непоміченими. Загалом, важливо, щоб уряди, неурядові організації та науковці продовжували збирати надійні та об'єктивні

дані про порушення права на особисту недоторканність, а також будь-яких інших прав людини, під час поточної пандемії та інших надзвичайних ситуацій у сфері громадського здоров'я. Лише таким чином можна буде оцінити вплив таких криз і розробити відповідні та стійкі рішення» [3, с. 10]. Слід погодитися також із Sjors Ligthart, що: «Захист прав людини на ментальну недоторканність є відносно новою і складною галуззю правової думки. Вона тісно пов'язана з морально-філософськими ідеями щодо прав, свобод та свідомості. Також вона стосується метафізичних питань, таких як вільна воля та онтологічний дуалізм між тілом і свідомістю...» [4, с. 30]. Щодо цього науковий дискурс потрібно орієнтувати на дослідження понять і явищ, які стосуються вже існуючих правових конструктивів (загальні права людини та права, що мають галузеву специфіку) та теоретичні моделі, які б дозволили превентивно забезпечити інтереси людини. Всебічне дослідження права на психічну недоторканність виходить за межі теоретичної проблематики, оскільки дозволяє на якісному рівні досягати ідеалів психічного здоров'я і благополуччя, що водночас ускладнюється динамікою викликів сучасного світу. Фокус уваги зосереджуємо на властивостях цього права, його структурних елементах та змісті.

Мета і завдання дослідження. Метою даної статті є всебічне осмислення та розкриття сутнісних властивостей права на психічну недоторканність, зокрема, його теоретичних аспектів та юридичних презумпцій, з акцентом на дослідження цього права, як самостійного явища. Завданнями дослідження є удосконалення термінологічного апарату у сфері правового регулювання права на психічну недоторканність, враховуючи тенденції правової теорії і практичних викликів; дослідження теоретичних аспектів права на психічну недоторканність, його основних характеристик і підходів до визначення його сутності. Основними методами дослідження є загальнофілософський, та діалектичний метод, а також спеціально-юридичні методи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які досліджували проблематику запропонованої теми у загальнотеоретичному аспекті, заслуговують згадки Булеца С.Б. [5], Каложний Р.А. [1], Кот О.О. [8], Москальчук К.М. [10], Погребняк В.Я. [11], Сенюта І.Я. [15], Серьогін В. [13], Січевлюк В.А. [14] та інші. Наукові доробки вчених, які присвятили дослідження проблематиці психічної недоторканності, пов'язуються із такими персоналіями: Дишлевий І., Кучів О., Храмцов О., Яременко С. Але незважаючи на наявність великого теоретичного доробку у сфері вивчення і теоретичного дослідження права на психічну недоторканність, теоретичні питання власне права на психічну недоторканність, його властивостей у розрізі суб'єктивного і об'єктивного права, правової презумпції, залишаються малодослідженими.

Зважаючи на стан дослідження права на психічну недоторканність на нинішньому етапі, у повній мірі зберігається актуальність досліджень у даній сфері та дискусійний характер результатів окремих досліджень.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивне право на психічну недоторканність слід розглядати у двох аспектах. Перший аспект – загальне суб'єктивне право (на нормативному рівні це право витікає із постулатів декларацій, конвенцій, конституцій). Другий аспект – суб'єктивне цивільне право (на нормативному рівні перебуває в матеріальних кодифікованих джерелах права). З метою термінологічної єдності пропонуємо вживання понять «суб'єктивне право на психічну недоторканність» (як загальне) та «суб'єктивне цивільне право на психічну недоторканність» (як особливе). Тобто, суб'єктивне право на психічну недоторканність іманентне конституційному праву на особисту недоторканність, а суб'єктивне цивільне право на психічну недоторканність витікає із властивостей особистих немайнових прав фізичної особи. У цьому контексті поступово зосередимо увагу на виокремленні змісту та структурних елементів суб'єктивного (цивільного) права.

У своїх наукових працях Москальчук К.М. розглянуто два основні підходи при визначенні змісту суб'єктивних прав особистості: описовий (перерахування можливостей, що надає певне право) та інтегративний (угруповання можливостей, що надає певне право, з використанням чотиричленної структури: право-користування (суб'єкт того чи іншого суб'єктивного права за його бажанням може реалізувати право-поведінку, право-вимогу і право-претензію), право-поведінка (суб'єкт того чи іншого суб'єктивного права приймає рішення реалізувати своє право-поведінку), право-вимога (вимагати належної поведінки зобов'язаної сторони) і право-претензія (звернутися за захистом свого суб'єктивного права) [10, с. 91].

В юридичній науці також заслуговує уваги позиція, відповідно до якої: «...розмежування ідеального й реального елементів у структурі суб'єктивного цивільного права є необхідною умовою для визначення його правової природи... Реальний (фактичний) компонент є умовним і виникає в процесі здійснення суб'єктивного цивільного права. Це та можлива поведінка, яка може бути вчинена,

якщо право буде здійснюватися, а може й не вчинятись, якщо суб'єкт не буде здійснювати відповідне суб'єктивне цивільне право» [11, с. 68].

Відносно ж розуміння змісту суб'єктивного права у контексті правових можливостей (конкретних дій), окремої уваги потребує згадка і про об'єктивне право, що дозволяє наполягати на його синергетичній ролі: «... якщо зміст суб'єктивного права може бути охарактеризований, як загальний тип можливої поведінки управомоченої особи, санкціонованої об'єктивним правом, то зміст процесу його здійснення зводиться до здійснення управомоченою особою реальних, конкретних дій, у яких знаходять свій прояв, як воля самої управомоченої особи, так і специфічні особливості певного конкретного випадку» [1, с. 57]. Інший же підхід дозволяє розглядати об'єктивне право у його превалюючій ролі: «... чинником та ядром правової суб'єктності належить визнати не суб'єктивне, а об'єктивне право, оскільки межі та зміст предметного наповнення правової суб'єктності визначаються саме останнім. Таке бачення не повинне асоціюватися із тенденцією до звуження обсягу суб'єктивних прав, що надаються абстрактному суб'єкту права (або ж конкретному суб'єкту права, який діє у статусі учасника тих чи інших правовідносин)...» [14, с. 32–33].

Суб'єктивне цивільне право на психічну недоторканність неможливо сприймати поза категорій праводієздатності. Січевлюк В.А. зазначає: «Тріада понять «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність» є елементами категорії «правова суб'єктність», вони у складі останньої, як єдиного, цілісного та взаємообумовленого з'єднання конкретизують і операціоналізують її зміст, не втрачаючи при цьому власної теоретичної значимості.» [14, с. 35].

З наведеного раніше розуміння змісту суб'єктивних прав (описове та інтегративне), пропонуємо інакший підхід до визначення змісту суб'єктивних цивільних прав: охоронний (включає набір охоронюваних законом цінностей – психічну сферу особистості, та об'єктивне право, як основу) та правореалізаційний (охоплює одночасно абсолютні і відносні властивості суб'єктивного права).

Варто згадати також так званий «парний» підхід, який дозволяє зіставити суб'єктивні цивільні права і суб'єктивні цивільні обов'язки. Про це згадує Булеца С.Б., яка зазначає: «Вони («пари» – уточнення), як складні багатоструктурні правові явища відображають статику і динаміку змісту ширшого юридичного поняття – цивільних правових відносин – і далі по категоріальному ряду – механізму здійснення цивільних прав і виконання цивільних обов'язків» [5, с. 112]. Нами ж відстоюється наступне: «парний» підхід найвдаліше застосовується у контексті ідентифікації конкретних (відносних) правовідносин. За таким підходом Булеца С.Б., очевидно, конкретизує власне медичні правовідносини. Найбільш точно відповідає б «парний» конструкції «суб'єктивні професійні обов'язки лікаря-психіатра, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади». Вжиття у цьому контексті термінопонять «цивільні правовідносини» і «медичні правовідносини» відповідають догматичі приватного права. Натомість позбавлено сенсу виокремлення «психічних правовідносин». Враховуючи те, що суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки можуть бути, як відносними, так і абсолютними, можемо запропонувати пару і для абсолютного правовідношення стосовно особистого немайнового права особи на психічну недоторканність: абсолютне немайнове право на недоторканність має пару – обов'язок інших осіб не порушувати його.

Таким чином, розглянуті раніше підходи надають можливість здійснити їх критичну проєкцію на досліджувану проблематику. По-перше, права, визначені законом, існують у теоретичній площині. Натомість реальна

реалізація цих прав залежить від того, як саме їх реалізує суб'єкт, що робить їх умовно-змінними. По-друге, зміст суб'єктивного права можна описати, як загальний тип дозволеної поведінки особи, яку санкціонує об'єктивне право. Це підкреслює, що суб'єктивне право надає потенційні можливості для певних дій або поведінки, які визнані і захищені законом. Проте реальне здійснення цього права полягає в реалізації конкретних дій управомоченою особою. По-третє, закони та інші нормативні акти, які складають об'єктивне право, формують основу для суб'єктивних прав, обов'язків та відповідальності конкретних осіб. Це не слід розглядати, як спробу обмежити обсяг суб'єктивних прав, наданих певному суб'єкту права, це підхід до більш точного розуміння взаємозв'язку між суб'єктивним правом і теорією права.

Отже, структурні елементи суб'єктивного цивільного права на психічну недоторканність можемо поділити на такі види: 1) законодавчі елементи – ті, що спрямовані на установлення правової сутності: правова суб'єктність («правоздатність», «деліктоздатність» і «дієздатність»). Об'єктивне право встановлює зміст правової суб'єктності та її межі; 2) реальні (фактичні) елементи – ті, що виникають під час реалізації права: безпосереднє здійснення права і можливість захисту права; 3) координаційно-універсальні (загальні) елементи – набувають актуальності прогресивно залежно від ступеня залучення громадянського суспільства і міжнародних організацій.

У деяких джерелах також зустрічається категорія «можливість користування певним благом», яка, тим не менш, не є самостійним структурним елементом суб'єктивного права, оскільки розкриває змістовну сторону всіх можливих варіантів зовнішньої поведінки у межах суб'єктивного права [13, с. 90].

Зміст суб'єктивного цивільного права на психічну недоторканність залежно від ступеня визначальності можливо розділити на дві групи: 1) основні елементи: недоторканність психіки людини від шкідливих впливів та психічного насильства; захист психіки людини від протиправних посягань; набір правомочностей, які обумовлені категоріями правоздатність, дієздатність та виражені вольовими властивостями у формі правочину; 2) периферійні елементи: правомірна поведінка [8, с. 19]; недегенованість користування певним благом (за винятком випадків, які передбачають захист особи, зокрема представництва, опіки).

Як зазначав Пономаренко К.Д. «Можлива низка варіантів характеристики такої поведінки суб'єкта – присвоєння чужого права, перевищення меж свого права, поведінка поза межами права або зловживання правом» [2, с. 34]. У цьому аспекті було б помилково стверджувати навіть про імовірність присвоєння, перевищення меж або зловживання суб'єктивним цивільним правом на психічну недоторканність носієм такого права. Однак, варіанти такої поведінки можливі зі сторони суб'єкта, що протиставляється (наприклад, медичні працівники чи інші недобросовісні суб'єкти). Враховуючи темпи розвитку штучного інтелекту позаяк не позбавляється сенсу твердження, відповідно до якого присвоєння права на психічну недоторканність може допускатися, але в аспекті психічної ідентичності особи. Новітні технології сьогодні вдаються не лише до «заміщення» зображення людини, а й не виключено, що у найближчій перспективі посягатимуть на інші внутрішні сфери особистості. Припускаємо, що значення категорії «віртуальна власність» віднайде подальший науковий пошук у цьому сенсі. Оскільки розвиток новітніх технологій може зачіпати практично будь-які сфери особистості, психічна складова набуває нової якості, все більше її аспектів потребують захисту.

Розглянемо також її презумпції, пов'язані із суб'єктивним цивільним правом на психічну недоторканність. У ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу»

під презумпцією психічного здоров'я встановлюється наступне: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України. Слід наголосити, що у судовій практиці застосовується презумпція психічного здоров'я: «суд, відмовляючи у задоволенні позову, виходив із презумпції психічного здоров'я відповідача, оскільки були відсутні правові підстави для визнання оспорюваного заповіту недійсним» [6]. Сенюта І.Я. вказувала, що презумпція психічного здоров'я належить до спеціальних презумпцій у сфері надання медичної допомоги [15, с. 232]. Отже, контекст медичних правовідносин дозволяє оперувати поняттям «презумпція психічного здоров'я». У контексті ж цивільних правовідносин, вважаємо, що доцільно використовувати термін «презумпція психічної цілісності», як узагальнену категорію. Під психічною цілісністю розуміємо суму процесів психічного характеру життєдіяльності людини. Ці процеси включають базові психічні функції. До числа індивідуальних властивостей належать система психофізіологічних функцій [12, с. 82] (сенсорних, перцептивних, мнемічних, мовних, вербально-логічних, моторних).

Вартує уваги і те, що, як зазначають деякі фахівці, для мозку характерна імовірнісна діяльність, оскільки його вищі психічні функції здійснюються на основі перетворення невизначеної інформації у визначену; унаслідок переробки безлічі інформаційних сигналів, що надходять до мозку із зовнішнього і внутрішнього середовища [7, с. 193]. Взагалі, принцип цілісності репродукує ідею, відповідно до якої благо цілого є визначальним відносно частини, тому частини можуть послугувати на користь цілого [9, с. 75].

Наведене вище дозволяє запропонувати визначення презумпції психічної цілісності людини. Під презумпцією психічної цілісності слід розуміти припущення не лише про відсутність психічних розладів, але і загальну гармонію психічного стану/статусу, опосередкованих соціальною взаємодією. Акцент здійснюється не на діагностуванні конкретних розладів, а на абсолютному визнанні і незапереченні правомірності поведінки. Відтак очевидним є питання практичної застосовності презумпції психічної цілісності у порівнянні із презумпцією психічного здоров'я. Намагаючись відповісти на це питання, зосередимо увагу на такому. Презумпція психічного здоров'я виключає діагностичні (медичні) оцінки психічного стану особи, але зосереджується на моменті відліку встановлення на підставах закону психічного розладу. Презумпція психічної цілісності охоплює стани непорушності життєдіяльності людини, які торкаються особистих благ та інтересів, мотивів і вольових чинників. Презумпція психічного здоров'я зберігає актуальність у аспекті охорони і захисту певного майнового, чи немайнового права. Презумпція психічної цілісності спрямована на інтенсифікацію інтересу, чи блага. У такому ракурсі презумпція психічної цілісності передбачає припущення про очікування стабільності правової дійсності у непорушному стані, зокрема стабільності правового статусу. Окремої уваги і дискусії заслуговує позначення психічної цілісності не у якості правової презумпції, а радше правового принципу. Зважаючи на ступінь теоретизації, узагальненості змісту психічної цілісності вбачається доцільним міркувати про принцип психічної цілісності, який слід втілити у ст. 4 Основ законодавства України про охорону здоров'я у наступному формулюванні: «принцип психічної цілісності передбачає визнання і забезпечення стабільного психічного стану особи у спосіб її захисту від негативних зовнішніх впливів і факторів, що ґрунтуються на маніпулятивних технологіях, введенні в оману, інших прямих чи опосередкованих технологіях впливу на людську свідомість».

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище можемо стверджувати, що право на психічну недоторканність, як особисте немайнове право, є правом матеріального (об'єктивного) змісту; одночасно виступає, як суб'єктивне цивільне право, і опосередковується презумпцією психічного здоров'я, а принцип психічної цілісності нормативно забезпечує їх дотримання. Відтак ключовими властивостями права на психічну недоторканність є вольові (психофізіологічні) і правореалізаційні характеристики. Праву на психічну недоторканність також притаманна дуалістична властивість: це право є загальним (конституційним) і особливим (цивільним); об'єктивним і суб'єктивним; ідеальним і реальним; абсолютним, а у окремих випадках й відносним; самостійним (як окреме право) та інкорпорованим (охоплене загальним правом на особисту недоторканність).

Під презумпцією психічної цілісності, яка виступає гарантією охорони і реалізації права на психічну недоторканність, слід розуміти припущення не лише про відсутність психічних розладів, але і загальну гармонію психічного стану/статусу особи, опосередкованих соціальною взаємодією. З огляду на необхідність удосконалення законодавства у даній сфері на поточному етапі дослідження пропонуємо доповнити статтю 4 Основ законодавства України про охорону здоров'я легальним визначенням «принципу психічної цілісності»: «принцип психічної цілісності передбачає визнання і забезпечення стабільного психічного стану особи у спосіб її захисту від негативних зовнішніх впливів і факторів, що ґрунтуються на маніпулятивних технологіях, введених в обіг, інших прямих чи опосередкованих технологіях впливу на людську свідомість».

ЛІТЕРАТУРА

1. Калюжний Р. А. Концептуальний зміст суб'єктивного права в умовах правової інтеграції. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 4. С. 54–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_2019_4_10.
2. Пономаренко К. Д. Належне здійснення суб'єктивного права в науці цивільного права та чинному законодавстві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 32-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2017_22_8.
3. Carraro, Valentina. (2024). The effects of the COVID-19 pandemic on violations of the right to integrity of the person. *Journal of International Humanitarian Action*. 9. 10.1186/s41018-023-00148-z. URL: <https://jhumanitarianaction.springeropen.com/articles/10.1186/s41018-023-00148-z>.
4. Ligthart, Sjors. (2024). Towards a Human Right to Psychological Continuity? Reflections on the Rights to Personal Identity, Self-Determination, and Personal Integrity. *European Convention on Human Rights Law Review*. 1-31. 10.1163/26663236-bja10092. URL: https://www.researchgate.net/publication/379793886_Towards_a_Human_Right_to_Psychological_Continuity_Reflections_on_the_Rights_to_Personal_Identity_Self-Determination_and_Personal_Integrity
5. Булеца С.Б. Здійснення та виконання суб'єктивних цивільних прав та обов'язків у медичних правовідносинах. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 43. С. 111–115.
6. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду, 18 лютого 2021, 27/9908/17-ц (Україна). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95042185>
7. Дегтяренко Т. В., Ковиліна В. Г. Психофізіологія розвитку : підручник для студентів закладів вищої освіти. К. : ДП «Експрес-об'ява», 2023. 352 с.
8. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія / О.О. Кот. К. : Алерта, 2017. 494 с.
9. Кучера Т. Біоетика: огляд найактуальніших проблем. *Університетська кафедра*. 2014. № 3. С. 67–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukaf_2014_3_9.
10. Москальчук К. М. Зміст суб'єктивного права особистості (на матеріалах права доступу громадян України до служби в органах місцевого самоврядування). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30(1). С. 88–91. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30\(1\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(1)_23).
11. Погребняк В. Я. Суб'єктивне цивільне право як вид і міра можливої поведінки особи. *Юрид. наук. електрон. журн.* : електрон. наук. фахове вид. 2020. № 4. С. 66–68. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/16.pdf.
12. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
13. Серьогін В. Зміст і обсяг права на недоторканність приватного життя (прайвесі). *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 88-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_4_9.
14. Січевлюк В. А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 4. С. 30–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2018_4_15.
15. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги: питання теорії і практики : монографія / І. Я. Сенюта. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2018. 640 с.